

УДК 410:51:417.31=943.42

С.Ж. Мусаев

ТЕКСТТИ СИСТЕМА-СТРУКТУРАЛЫК АНАЛИЗГЕ АЛУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ

Макалада илимий изилдөөнүн предметине система-структуралык мамиле кылуу таанып-билүү процессинин методологиялык негизги принциптеринин бири катары лингвистикада кеңири колдонула электиги белгиленүү менен, кыргыз тилиндеги текстти коммуникативдик функционалдык кептик бирдик катары иликтөөнүн негизи аныкталат.

«Текст кеп процессинин фактысы катары система-структуралуулукка ээ».

И.Р. Гальперин

Система-структуралык изилдөөлөрдүн өнүгүшүнүн бүгүнкү этабында анын принциптерине, ык-амалдарына жана предметке карата мамилесинин кайрылуунун бир

караганда зарылчылыгы жоктой сезилет. Изилдөө объектилеринин системалык жана структуралык маселелерине арналган илимий адабияттардын кыйла экендигин айтпаганда да, таанып-билүү процессинде система-структуралык изилдөөлөрдүн роль-маанисин көрсөтүп, системалык принциптин методологиялык, логикалык маңызын ачып териштирген жалпылаштыруу мүнөзүндөгү атайын изилдөөлөрдүн да жетишээрлик санда экендиги белгилүү. Бул изилдөөлөрдө система-структуралык теория же системалык анализдин жалпы теориясы гносеологиялык жана онтологиялык жактан ар тараптуу терең анализге алынган. Бирок ошого карабай система-структуралык идея тилдик факт-материалды анализге алуунун жалпы илимий методологиялык принциби катары лингвистикада кеңири колдонула элек. Ал эми жалпы түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде тилдик кубулушка система-структуралык мамиле кылуу али да болсо тилчилердин назарына анча илинбей, ой толгоолорунан сырт калган. Ошону менен эле бирге система-структуралык идеянын фундаменталдык категорияларынан болгон «система», «конституэнт», «структура», «өз ара байланыш», «өз ара карым-катнаш» сыяктуу түшүнүктөр лингвистикалык эмгектерде изилдөө предметтеринин маңыз-маанилерине жараша конкреттештирилиши да талапка ылайыктуу.

Бүгүнкү күндөгү илимий көзкараштын, дүйнө таанымдын өнүгүп-өркүндөшү өткөн мезгилдердеги илимий окуунун эволюциясына караганда бир катар өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт. Андай өзгөчөлүктөрдүн бири катары илимий ой жоруунун жаңы стили, концептуалдык мүнөздөгү жаңы түшүнүк-туюму аркылуу аныкталуучу жана түздөн-түз структуралык идеяга негизделген изилдөөлөрдүн кеңири жүргүзүлө башташын белгилөөгө болот. Изилдөөнүн объектисин белгилүү бир система-структуралык түзүлүш катары кабылдап, ага системалык мамиле кылуу ал объектини терең жана ар тараптуу анализге алуунун негизи болуп саналат.

Арийне, башка илимдерге, илим тармактарына салыштырганда эң алгачкылардан болуп тил илими өзүнүн изилдөө объектисин система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары кабылдап, ага карата система-структуралык мамиле кылуунун практикалык үлгүсүн көп убакыт мурда эле сунуш кылууга аракеттенген менен, тил илиминде ушу бүгүнкү күндө да система-структуралык анализге алуунун бирдиктүү концепциясы интелип чыкты деп айтууга али эртелик кылат. Тилдик кубулушту система-структуралык изилдөөгө алып, анын система-структуралык маңыз-мааниси, ролу аныкталып, орду белгилене да, тилдик тигил же бул кубулушту система-структуралык анализге алган конкреттүү эмгек жарала да элек. Акыркы мезгилге чейин эле тилдик кубулуштар, өзгөчө коммуникативдик бирдиктер бүтүндүк катары комплекстүү системалык изилдөөгө алынбастан (О.И. Москальская, 1981, 5.) тилдик системанын тигил же бул жагы, тигил же бул аспектиси гана үзүл-кесил анализге алынып келүүдө. Маселен, бүгүнкү күнгө чейин жалпы тил илиминде текст бүтүндүк катары лингвистикалык аспектиден система-структуралык анализге алынбастан, айрым сүйлөмдөр жөнөкөйлүк-татаалдык «структурасы» боюнча гана формалдык анализге алынып келүүдө. Тилдеги мындай абал, формалдык мындай мамиле тилдик кубулуштарды толук жана өз табият, жетесине төп мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк бербейт. Андыктан тилдик кубулуштарды, өзгөчө, текст сыяктуу функционалдык бүтүндүк түзүлүшкө ээ бирдиктерди система-структуралык аспектиден анализге алуу өтө зарыл проблемалардын бири катары тил илиминин күн тартибинде тургандыгы закон ченемдүү көрүнүш.

Текстти коммуникативдик функционалдык бүтүндүк катары система-структуралык анализге алуу, биздин көзкарашыбызда объективдүү жагдай менен шартталган төмөнкүдөй беш өзгөчөлүк же беш этап боюнча жүргүзүлүшү максатка ылайыктуу.

Биринчиден, тилди жана тилдик ар кыл кубулуштарды материалдык система катары кароонун жалпы методологиялык, логикалык негизине таянуу жана аны жетекчиликке алуу менен, текстти изилдөө объектиси катары териштирүүнүн система-структуралык концепциясын иштеп чыгуу. Мында философиялык, логикалык, лингвистикалык жалпы методологиялык түшүнүктөр (категориялар, принциптер, мамиле, ык-амалдар) тексттин табиятын, маңыз-мазмунун алардын ички жана сырткы структуралык карым-катнаш, байланыштары аркылуу аныктоонун детерминанттык категориялары катары колдонулушу закон ченемдүү жана ал түшүнүктөр биздин конкреттүү изилдөөнүн илимий методологиялык базасы, таяныч негизи болуп саналат;

Экинчиден, тексттин прагматикалык талап, максат-мүдөө менен шартталган милдетине, эмнеге багытталгандыгына, кандай милдет аткараарына, функцияланышына жараша жана ага шайкеш, төп келүүчү, текстти система-структуралык бүтүндүк катары уюштуруучу, түзүүчү касиеттерди аныктоо. Мында тексттин өз милдетине ылайык коммуникативдик адекваттуу функция аткаруусу негизги талап катары коюулу менен, система-структуралык бүтүндүк катары текст уюштуруучу, текст түзүүчү касиет жана тексттик түзүлүштүн өзү ушул талапка жооп берүүгө, туура келүүгө багытталат;

Үчүнчүдөн, тексттин система-структуралык, функционалдык бүтүндүк катары субстанттык элемент-бирдиктерин аныктоо; Мында текст система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары көптөгөн элемент-бирдиктердин текст уюштуруучулук, текст түзүүчүлүк касиетке ээ жалпылыгы экендиги белгиленет;

Төртүнчүдөн, текстти система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары уюштуруучу, түзүүчү касиеттер ушул касиеттерди мүнөздөөчү релеванттык (айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ негизги) карым-катыш, байланыш аркылуу аныкталат. Ал эми ушул байланыш жана анын схема катары жалпылыгы тексттин функционалдык бүтүндүк катары структурасын белгилейт. Тексттин бүтүндүк катары структурасы, баарыдан мурда, синтагматикалык жана парадигматикалык карым-катыш аркылуу аныкталаары булардын тексттик структура үчүн релеванттыгын көрсөтөт;

Бешинчиден, текстти бүтүндүк катары структуралык жактан жөнөкөйлүк жана татаалдык параметрлер аркылуу аныктоо анын адекваттуу функцияланышына таасирин тийгизбей койбойт. Андыктан тексттин бүтүндүк катары жөнөкөйлүк жана татаалдык даражалары, чоң-кичинелик чен-өлчөмдөрү боюнча ар кыл варианттарын структуралык субстанттык жактан иликтөөгө, тексттин жөнөкөйлүгү жана татаалдык параметрлерин салыштырмалуу түрдө болсо да аныктоого көңүл бурулууга тийиш. Анткени бир эле учурда тилдин берилиш, сыртка чыгыш (реализацияланыш), материалданыш формасында кептик бирдик катары сүйлөм дагы текст, сүйлөмдөрдүн биримдиги да текст, глава да текст, бөлүм дагы текст же көркөм тексттин жанрдык типтеринен болгон аңгеме, повесть, роман да текст делип аталып жүргөнү белгилүү.

Арийне, система-структуралык анализге алуунун бул талаптарын белгилөөнүн натыйжасында текстти илимий-изилдөө предмети катары (лингвистикалык бирдик катары эмес) релеванттык карым-катыштагы ички элемент-бирдиктердин өз ара өтмө катар байланышы, шарттоочулук мүнөзү аркылуу уюшулуп, белгилүү бир

коммуникативдик максаттуулукка багытталган структура-семантикалык жана функционалдык касиеттерге ээ кептик бүтүндүк, бүтүн бирдик катары кабылдоо биздин изилдөөнүн максат-багытына шайкеш келээрин белгилей кетүү талапка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Текстти система-структуралык бүтүндүк катары анализге алуу аны, биринчиден, белгилүү бир **элемент-бирдиктердин жалпылыгы**; экинчиден, ошол элемент-бирдиктердин ортосундагы белгилүү бир **карым-катыштын жалпылыгы**; үчүнчүдөн, ошол элемент-бирдиктердин ортосундагы ошол карым-катыштын **функционалдык бүтүндүк түзүү жалпылыгы** катары кароо керектигин айгинелейт.

Тил илиминде изилдөө объектисинин маңыз-маанисин аныктоо, алгач, анын түздөн-түз байкап билүүгө мүмкүн болгон жактарын, эмпирикалык мүнөздөгү касиеттерин ачуу жана объектисинин өзүн материалдык субстанция катары кабыл алуу менен байланышкандыгы белгилүү, б.а. объектисинин табияты анын субстанттык касиети аркылуу гана аныкталган. Фердинанд де Соссюрдун «Тил - бул форма, субстанция эмес» (Ф. де Соссюр, 1977, 145-154) деген тезисинин айтылгандыгына 100 жылга жакын мезгил өтүп, методологиялык мүнөздөгү илимий-теориялык адабияттарда тил, тилдик кубулуштар структуралык (Соссюрдун термини боюнча «формалык») касиеттери аркылуу аныкталып жүрсө дагы, тигил же бул конкреттүү тилдин факт-материалдарына негизделген эмгектерде тил - тыбыштык материя (субстанция) катары гана белгиленип, тилдик кубулуштар, факт-материалдар субстанттык-нерселик, жеке элементтик анализ деңгээлинен өйдө көтөрүлө албаган. Тилдин, тилдик материалдын айрым бир жеке элементтерин, фактыларын субстанциянын бир гана «үзүмү», бир бөлүгү катары кароо тилге материалдык-субстанттык мамиле кылуунун маңызын, тилдин субстанттык касиетин аныктайт. Маселен, бүгүнкү күнгө чейин синтаксисте мейли сөз айкашы болсун, мейли сүйлөм болсун тексттен «жулунуп» алынып, анын компоненттери, синтаксемалар сүйлөмдүк субстанциянын гана бир элементи, бир «үзүмү» катары талдоого алынып келди. Тилдин материалдык элементтери (мейли тыбыш, мейли сөздүн тыбыштык көрүнүшү, мейли сүйлөмдүк синтаксемалар) алардын субстанттык табиятына мүнөздүү болгон белгилүү бир маанилүүлүк касиетке ээ болгондо гана тилдик элемент, тилдик кубулуш, тилдик бирдик катары милдет аткарышы мүмкүн. Ошондуктан Соссюр «тилди субстанция эмес», - деп аныктоо менен, маанилүүлүк (значимость, ценность) категориясын бекер сунуш кылбаган жана аны шахмат оюнундагы ат фигурасы менен түшүндүрбөгөн. Ат фигурасынын шахмат тактасынын бетинде «Г» формасында жүрө ала тургандыгы анын субстанттык табияты менен эч байланышпаган. Эмнеден жасалгандыгы, көлөмү, өлчөмү, формасы (материалдык субстанциясы) анын «Г» формасында жүрө ала тургандыгын аныктай албайт, аны башка «үчүнчү» нерсе-маанилүүлүк аныктайт (Соссюр, 1977, 154).

Изилдөө объектисине карата болгон мамиле аны таанып-билүүнүн кийинки этабында бир катар өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт, б.а. объекти ар кыл элемент-бирдиктердин өз ара карым-катышынан уюшулган татаал түзүлүш катары кабыл алына баштайт. Субстанттык деңгээлде синтаксистик изилдөө объектиси тилдик субстанциянын гана бир «үзүмү», автономдук касиетке ээ структура катары каралган болсо, эми анын татаал түзүлүштөгү бирдик катары элементтердин өз ара ички карым-катышына негизделгендигине өзгөчө басым коюла баштайт. Ушунун өзү синтаксистик структураны элементтердин өз ара өтмө катар ички байланышы, өз ара таасир этүүчүлүк мүмкүнчүлүгү жана өз ара багыныңкылык абалы аркылуу аныктоо

зарылдыгын шарттайт. Демек, объектини анализге алуунун деңгээли элементтик-субстанттык деңгээлден алардын ортосундагы өз ара карым-катышты, өз ара шарттоочулукту, б.а. структураны аныктоо деңгээлине көтөрүлөт. Эгерде жогорто белгиленгендей, субстанттык-нерселик деңгээлде изилдөө предмети катары жеке-жеке турган элемент-бирдиктер өз-өзүнчө гана алынса, структуралык деңгээлде ошол элементтердин ортосундагы өз ара карым-катыш жана өтмө катар өз ара ички байланыштар алынат. Элемент-бирдиктердин ортосундагы өз ара карым-катыштын, өтмө катар өз ара ички байланыштын жана алардын өз ара багыныңкылык абалдагы өзгөчөлүктөрү изилдөөгө алышын жаткан предметтин, тилдик кубулуштун структуралык касиети, структуралык түзүлүшү катары ички жана сырткы карым-катышка, байланышка бөлүнөт. Ички байланыш тексттин татаал биримдик, бүтүндүк катары элемент-бирдиктеринин ортосундагы өз ара байланыш аркылуу аныкталса, сырткы байланыш ошол тексттин өзүндөй болгон дагы бир башка татаал биримдик, бүтүндүк менен болгон өз ара карым-катышы, байланышы аркылуу мүнөздөлөт. Анткени ал өзү башка бир системанын, гиперсистеманын элемент-бирдиги катары колдонулат. Ушундан улам тилдик кубулуштун структуралык касиети өз ара **ички структуралык касиети жана сырткы структуралык касиети** болуп айырмаланат.

Лингвистикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, акыркы мезгилдерге, өзгөчө 70-жылдарга чейин эле предметке структуралык деңгээлден мамиле кылууда, негизинен, тилдик кубулуштун ички гана имманенттүү структуралык касиети анализге алынып, ал кубулуштун ички элементтери гана жеке алынган факт катары сыпатталып, анын сырткы структуралык касиетинин башка структуралык бүтүндүктөр менен болгон карым-катышы лингвистикалык териштирүүгө алынбай келгендигин белгилебей коюуга мүмкүн эмес. Алсак, синтаксистте мейли жөнөкөй сүйлөм болсун, мейли татаал сүйлөм болсун ар бири жеке алынган факт, кубулуш катары алардын ички элемент-бирдиктери - синтаксемалар гана формалдык структурасы боюнча сыпатталып, синтаксемалардын синтаксисттик милдеттери, алардын сүйлөмдүк алкактагы гана карым-катышы каралып келгендиги ачык. Арийне, тил илиминин тарыхында структуралисттер тилди система катары тааныгандыгына, аны «шарттуу белгилердин системасы» катары аныктаганына, жогорто белгилегендей, кыйла мезгил өткөндүгүнө карабай, кийинки изилдөөчүлөр тилдик кубулуштардын сырткы структуралык касиетин ар тараптуу изилдөөгө маани беришпей келишти.

Тилдик кубулушка карата система-структуралык мамиле кылуунун лингвистикалык принцип катары концептуалдык деңгээлге көтөрүлүшү, фундаменталдык илимдерде система-структуралык изилдөөлөрдүн өзүнчө тенденция катары өнүгүүгө ээ болуп, кеңири колдонула башташы тилдик факт-материалдарга таза структуралык дегээлден гана мамиле кылуу аркылуу алардын табиятын, маңыз-маанисин, көп кырдуу карым-катыш, байланышты, элемент-бирдиктердин өз ара шарттоочулук, бирин калгандары аныктоочулук касиетин, аракет-таасирин терең ачып берүүгө толук мүмкүн эмес экендигин көрсөттү. Ошондуктан, окумуштуулар изилдөө предметин элемент-бирдиктердин жана алардын өз ара ички, сырткы карым-катыш байланыштарынан уюшулган татаал түзүлүш, ажырагыс биримдиктеги бүтүндүк катары анализге алуу, предметтин табиятын анын ички жана сырткы структуралык касиети аркылуу аныктоого аракеттене баштады.

Текстти система-структуралык анализге алууда аны функционалдык бүтүндүк катары кароо менен ал, бир жагынан, белгилүү бир элемент-бирдиктеринен куралып,

алардын жеке касиеттерине көзкаранды болот, экинчи жагынан, бүтүндүк катары кайра ошол элемент-бирдиктерге, алардын өз ара карым-катыш, байланышына, ички, сырткы структуралык касиеттерине таасир этүү менен, алардын жеке тургандагы, бүтүндүктү уюштурбай өз алдынча колдонулгандагы алгачкы функциясын, алгачкы касиетин, маңыз-маанисин сапаттык өзгөрүүгө дуушарлантат деген пастулатка таянабыз. Тексттин система-структуралык бүтүндүк катары каралышындагы эң орчундуу өзгөчөлүктөрдүн бири деп ошол бүтүндүктүн элемент-бирдиктеринин жана алардын ортосундагы өз ара карым-катыш, байланыштын, б.а. **системанын, структуранын** жана **элемент-бирдиктердин** ортосундагы өтмө катар ички карым-катыш, байланыштын үч тараптуу өз ара шарттоочулук мүнөзгө ээ экендигин эсептейбиз. Ошол эле учурда эмне үчүн так ошол элементтер (же анын субстанциясы), так ошол **карым-катыш, байланыш** (же анын структурасы) так ошол система-структуралык бүтүндүктүн уюшулушун, жаралышын шарттады, так ошол система-структуралык бүтүндүк прагматикалык кандай талапты аткарып, кандай максат үчүн колдонула тургандыгы, кандай функция аткараары да текстти система-структуралык бүтүндүк катары кароодогу негизги маселелердин бири болуп саналат деп эсептейбиз. Демек, мындан көрүнгөндөй, кандай гана текст болбосун, ал, баарыдан мурда, **субстанциянын** (материал, элемент-бирдик), **структуранын** (өз ара карым-катышынын схемасы, байланышы) жана **функциянын** (прагматикалык талап, коммуникативдик максат) өз ара биримдиги катары кабыл алынышы зарыл.

Текстти система-структуралык анализдин объектиси катары кароо аны система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары аныктоону шарттайт да, жалпы тил илиминдеги жоболор биздин изилдөөнүн илимий-методологиялык негизи катары текстти анализге алуунун системалык принцибин, система-структуралык мамилени жана анализдин конкреттүү ыкмаларын, методдорун, методикасын шарттайт. Ошону менен эле бирге система-структуралык анализдин фундаменталдык категориялык түшүнүк-туюмдарынын терминологиялык статусун аныктоого шарт түзөт...

Албетте, мында текстти система катары изилдеш керекпи, же структура катары изилдеш керекпи, же системанын системасы катары изилдеш керекпи, же системанын структурасы катары изилдеш керекпи деген жалпы методологиялык мүнөздөгү илимий-теориялык маселеге токтолбойбуз, аны талкууга алуунун бул жерде зарылчылыгы да жок, ал башка атайын изилдөөнүн объектиси. Биз тилди жана тилдик кубулуштарды система-структуралык түзүлүш катары караган көзкарашты туура пикир катары кабыл алуу менен, текстти тилдин конкреттүү реализацияланыш, берилиш, материалдашуу формасы катары система-структуралык функционалдык бүтүндүктү түзүп, системанын системасы катары функциялануу мүмкүнчүлүгүндөгү кептик бирдик катары аныктаган пикирди сунуш кылабыз жана текстти ушул позициядан анализге алабыз ...

Биздин түшүнүгүбүздө, лингвистиканын негизги проблемаларынан болгон «тил жана кеп» дихотомиясы теориялык лингвистиканын кийинки өнүгүшүн шарттаган концепция катары бүгүнкү күндө кеп ишмердигинин элемент-бирдиктерин **кептин элемент-бирдиги** жана **тилдин элемент-бирдиги** катары жиктештирип, булардын ортосундагы жалпылыкты жана айырмачылыктарды, диалектикалык карым-катышты изилдөөгө көңүл буруп жаткандыгы реалдуу факт. Ошондуктан ушул өңдүү илимий-методологиялык базага жана өзүбүздүн жеке көзкараш түшүнүгүбүзгө ылайык текст конкреттүү айтымдардын система-структуралык, коммуникативдик-функционалдык

бүтүндүгү катары кепке мүнөздүү, ал эми абстрактуу моделдердин жалпылыгы катары тилге тиешелүү деп жиктеп карайбыз. Анткени система-структуралык мамиленин фундаменталдык категориялык түшүнүктөрү болгон «система», «структура», «конституэнт» терминдеринин да диалектикалык карым-катышы, изилдөө объектисинин «системалуулугунун, «структуралуулугунун» гносеологиялык, онтологиялык табияты да талаган дихотомияга ылайык аныкталып жүргөндүгү да белгилүү [2].

Арийне, кандай гана илимий концепция болбосун, ал түздөн-түз көрүнүп, байкалыш, сезилип турган факты-касиеттерди каттоо, сыпаттоо, баяндоо менен гана чектелбеши керек. Бул илимий таанып-билүү процессинин эмпирикалык-индуктивдик билимге негизделген гана биринчи баскычы. Чышыгы илимий концепция сыртыпан гана түздөн-түз байкалыш, көрүнүп, сезилип турган касиет, белгилердин ары, терең түпкүрүндөгү чыныгы маңыз-маанисин белгилеши, ошол кубулуштун ар тараптан терең, так туура аныкталышына шарт, өбөлгө түзүшү зарыл. Бул илимий таанып-билүүнүн жогорку баскычы катары эмпирикалык-индуктивдик базада чечилбейт. Мында дедуктивдик негизге таянган абстракция өзгөчө мааниге ээ болот. Текстти изилдөө предмети катары система-структуралык анализге алуу ушул негизге таянышы талапка ылайык деп эсептейбиз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Гальперин М.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -М., 1981.
2. Гухман М.М. Исторические и методологические основы структурализма. /Основные направления структурализма. -М., 1964.
3. Москальская О.И. Грамматика текста. -М., 1981.
4. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. -М., 1977.